

УДК 343.125.2

DOI <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i3.951>

Г. Устінова-Бойченко,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького факультету
Національного університету «Одеська юридична академія»

Т. Черниш,

викладач кафедри конституційного, міжнародного та приватного права
Криворізького факультету
Національного університету «Одеська юридична академія»

Ю. Чабаненко,

асистент кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького факультету
Національного університету «Одеська юридична академія»

**ПРАВОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ
ІНСТИТУТУ ЗАТРИМАННЯ ОСОБИ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ**

Найвищою соціальною цінністю в Україні визнаються людина, її права, свободи та законні інтереси, а головним обов'язком держави є гарантія дотримання та забезпечення цього. Для кожної особи встановлюється правове підґрунтя реалізації права на свободу та особисту недоторканність, однак свобода окремої особи не є абсолютною, адже вона повинна враховуватися й поєднуватися з правами та свободами інших осіб у суспільстві.

Останнім часом проведення реформ у судової та правовій системах, а також реформування кримінальної юстиції зумовило зміну змісту та спрямованості кримінального процесу в бік його максимальної наближеності до міжнародних стандартів охорони й захисту прав, свобод і законних інтересів особи-учасника кримінальних процесуальних відносин.

Здійснення захисту прав, свобод та законних інтересів особи передбачає можливість застосування тимчасових заходів примусового характеру до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. У зв'язку з цим та з метою

досягнення завдань кримінального провадження в Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 року встановлені правові підстави затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, що певною мірою тимчасово обмежує її конституційні права і свободи до прийняття відповідного судового рішення. Закріплення на законодавчому рівні таких обмежень зумовлено необхідністю застосування заходів процесуального примусу, своєчасності та обґрунтованості яких впливає на ефективність розслідування і судовий розгляд кримінальних проваджень.

Інститут затримання особи вже довгий час перебуває у центрі уваги таких вчених, як Ю.П. Аленін, С.Є. Абламський, Ю.В. Бубир, М.М. Видря, К.Д. Волков, І.В. Гловюк, В.Г. Гончаренко, О.В. Капліна, Н.С. Карпов, О.П. Кучинська, Є.І. Макаренко, І.Л. Петрухін, О.Ю. Татаров, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова, А.К. Чернова, О.Г. Шило, Т.Г. Фоміна, О.О. Южно, Я.П. Янович та інших. Однак результати проведених наукових досліджень

не вичерпують усю складність зазначеної теми. Крім того, визнання Україною міжнародних правових стандартів і принципів та практики Європейського суду з прав людини у сфері захисту особи зумовлює необхідність пошуку нових підходів та поглядів на питання тимчасового обмеження права на свободу та особисту недоторканність під час затримання особи, а також закріплення і забезпечення додаткових гарантій під час проведення кримінального провадження.

З'ясовуючи зміст та роль інституту затримання особи, потрібно звернути увагу на виникнення цього інституту та проаналізувати історичний шлях його розвитку. Для тих галузей права, які регламентують судоустрій і судочинство, дослідження історичних аспектів є досить актуальним, оскільки саме в них відбувається практичне застосування права.

Публічного характеру кримінальний процес почав набувати з XV – XVI століття, оскільки злочинні посягання стали розглядатися не тільки як приватні інтереси, а й як державні. Саме з цього часу розслідування кримінальних правопорушень стає однією з головних і навіть провідних функцій держави. Перші згадки щодо тимчасового обмеження права на свободу і особисту недоторканність особи містяться у договорах Русі та Візантії 911 та 944 років. Зокрема, у ст. 6 Договору 911 року потерпілому дозволялося застосовувати силу в разі затримання крадія, якщо той чинив опір і його як захід захисту дозволялося вбити. Однак, якщо потерпілий при затриманні уже зв'язав крадія, завдавати йому болю та вбивати заборонялося [1, с. 8–9].

Найдавніше правове джерело – «Руська Правда» – також містило норми, які вказували на можливість затримання злочинця. У її стислій редакції вказувалось, що якщо крадія вбити на своєму дворі чи біля хліва, то за це не буде відповідальності як за вбивство, якщо ж крадія тримали до світанку, то його слід привести на

княжий двір на суд. Однак, якщо крадія вбити, а люди бачили його зв'язаним, то слід платити за нього (ст. 38) [2, с. 80]. Аналіз цих норм засвідчує, що крадій, якого застали на місці вчинення злочину, міг бути вбитим, однак за умови його затримання він мав бути доставлений до суду князя. Невиконання цієї вимоги тягнуло накладення штрафу. При цьому доставлення (затримання) злочинця визначалося як обов'язок осіб, які застали його на місці злочину [3, с. 27].

М.В. Попков, досліджуючи різні редакції і списки «Руської правди», а також інших правових пам'яток Стародавньої Русі, дійшов висновку, що в давньоруському праві було встановлено два види затримання як заходу примусового характеру: затримання підозрюваного у вчиненні злочину та затримання розшукуваної особи. Перший вид передбачався ст. 38 Короткої редакції «Руської правди», ст. 40 Великої редакції «Руської правди», ст. 13 Скороченої редакції «Руської правди», ст. 13 Митрополичого правосуддя. Другий вид встановлювався статтями 113 і 114 Великої редакції «Руської правди», ст. 46 Скороченої редакції «Руської правди» та ст. 19 Митрополичого правосуддя. Таким чином учений дійшов висновку про закріплення сучасних підстав затримання підозрюваного ще у пам'ятках Стародавньої Русі [87, с. 13].

Наступний етап розвитку правового інституту затримання особи за підозрою у вчиненні злочину можна пов'язати з прийняттям Соборного Уложення 1649 року, прийнятого після Переяславської Ради, після якої поступово відбувався перехід українських земель під дію законодавства Московського царства. Соборне Уложення закріпило чотири види затримання відповідно до законодавства того періоду, кожен із яких мав свій порядок проведення:

1. Фізичне захоплення особи під час учинення злочину. Затримання особи здійснювалось на місці вчинення

злочину відповідно до глави XXI Соборного уложення 1649 року. Затримати особу (татьба чи розбій) на місці вчинення злочину мали право як приватні (будь-який громадянин), так і посадові особи, після чого таку особу необхідно було доставити до губного старости. Свого часу А.В. Павлов провів паралель між сучасним та історичним, зазначивши, що затримання особи дозволяло доставити кривдника до місця розслідування й вирішити питання про застосування довгострокового заходу примусу у вигляді «віддачі за пристава». У разі ж ухилення від представлення свого поручителя затриманню піддавався й відповідач. Якщо відповідач не знаходив поручителів або порушував вимоги «поручного запису», його також заарештовували [5, с. 11–12]. Виявлення злочину та доставлення запідозреної особи, яку спіймали на місці злочину, було приводом до порушення кримінальної справи (ст.ст. 270–271 Соборного Уложення).

2. Затримання підозрюваного під час провадження у кримінальній справі за наявності до того підстав. Подібне затримання могло бути здійснене під час виключних підстав, наприклад під час обшуку в приміщенні у разі виявлення там викраденої речі. Така особа знаходилась у тюрмі доти, доки «не знайдеться допряма», «до указу», «доки по ньому порука не буде» [6, с. 680]. Загалом аналіз законодавства того періоду дозволяє дійти висновку, що затримання як засіб позбавлення волі на той час мало на меті ізолювати особу та забезпечити можливості для посадових осіб учиняти певні дії [3, с. 28].

3. Затримання особи суддею, що регулювалось ст.ст. 137–143 Соборного Уложення. Таке затримання здійснювалось до представлення ним поручителів.

4. Затримання підозрюваного у справах про державні та політичні злочини. Така категорія справ мала певні особливості, оскільки безпосередньо затримувалася не тільки підозрювана особа, а й та, яка повідомила

про вчинення такого виду злочину, що здійснювалося з метою забезпечення подальшої участі заявника в розшуку підозрюваного [7, с. 37].

Прийняття 2 січня 1669 року «Ново-вказаних статей про татебні, розбійні та вбивчі справи» стало результатом необхідних реформ та доповнило Соборне Уложення 1649 року, а в подальшому стало підставою його розвитку та видозміни. Зазначені нововведення дозволили затримувати злочинця на місці вчинення злочину та застосовувати до нього заходи фізичного впливу. Водночас внесені зміни закріпили додаткові гарантії для затриманої особи від самоправства, заборонивши застосовувати тортури до злочинців особами, які здійснювали затримання, та у випадку вбивства громадянином злочинця під час або після вчинення злочину він зобов'язаний був з'явитися до відповідного Приказу [1, с. 12].

Наступним кроком удосконалення процедури затримання особи стало створення у 1718 році поліції, яка наділялася правом затримувати осіб незалежно від учинення ними будь-якого злочину чи проступку, мала право затримувати та доставляти підозрюваних осіб, які не мали офіційного заробітку чи статку і часто відвідували розважальні заклади [8, с. 12].

Наділення поліції необмеженим правом затримувати особу та відсутність строгої процедури здійснення такого процесуального заходу вказувало на відсутність відмінностей між поліцейським, попереднім і слідчим арештами, тобто, проводячи аналогію з сучасними нормами, а саме між адміністративним і кримінальним процесуальним затриманням. Саме тому на законодавчому рівні та в правозастосовній практиці того періоду термін «арешт» застосовувався разом із поняттям «затримання» [9, с. 233].

Уперше розмежувати затримання, арешт та тюремне ув'язнення спробували з прийняттям Великого Наказу (XVIII ст.), закріпивши право здійс-

нювати затримання особи поліцією, а тюремне ув'язнення стало виключною юрисдикцією судових органів, арешт почав займати проміжне місце між затриманням і тюремним ув'язненням. Крім того, Великим Наказом визначили підстави затримання, до яких віднесли покази свідків, власне зізнання підозрюваного, покази співучасника, а також погрози й ворожнечу між підозрюваним і потерпілим [3, с. 29].

Також слід звернути увагу на прийняття 8 червня 1860 року указу «Заснування судових слідчих», відповідно до якого судовий слідчий при затриманні обвинуваченого або підозрюваного у вчиненні злочину чи проступку для присутності у формальному допиті мав запросити депутата того статусу, до якого належав затриманий. Крім того, на судового слідчого покладался обов'язок довести до відома суду підстави затримання особи [10, с. 710–715].

Прийняття зазначеного указу свідчило про те, що процедурі затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, надали більш окресленої процесуальної форми із зазначенням обов'язкових дій осіб, які приймали рішення про затримання або застосування запобіжного заходу щодо неї.

Судово-правова реформа 60-х років XIX століття відокремила судову владу від виконавчої, та за поліцією залишилося право застосовувати лише одну міру запобіжного заходу, а саме затримання особи. Відповідно до ст. 257 Статуту кримінального судочинства 1864 року поліція мала право затримати особу за підозрою у вчиненні злочину за такими підставами:

1) підозрюваного застали під час учинення злочинного діяння або одразу після його вчинення;

2) потерпілі від злочину чи очевидці прямо вкажуть на підозрювану особу;

3) на підозрюваному чи в його житлі будуть виявлені явні сліди злочину;

4) речі, що слугують доказом злочинного діяння, належать підозрюваному чи виявлені при ньому;

5) підозрюваний намагався втекти чи був схоплений під час чи після втечі; 6) підозрюваний не має постійного місця проживання чи перебування [11, с. 428].

Незважаючи на те, що з моменту закріплення переліку підстав затримання особи минуло більш ніж півтора століття, вони залишилися прийнятними у сучасному кримінально-процесуальному законодавстві, тому у другій половині XIX ст. фактично утворився самостійний процесуальний захід примусу, який застосовувався поліцією у чітко визначених випадках – затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину.

Ліквідація державно-правової побудови царської Росії в результаті Соціалістичної революції 1917 року стала новою базою подальшого розвитку та вдосконалення інституту затримання особи.

Кримінально-процесуальним законодавством 1922–1924 років затримання особи розглядалося як захід попереднього, превентивного характеру, який здійснювався органом дізнання; слідчий та суддя були вправі одразу схвалювати рішення про арешт, а тому повноваженнями на здійснення затримання не наділялися. Навіть закріплення Конституцією СРСР 1936 року права особи на недоторканність та позбавлення волі тільки з санкції прокурора чи за рішенням суду суттєво не вплинуло на розвиток кримінально-процесуального законодавства, оскільки зазначена гарантія не була відображена у кримінально-процесуальному законодавстві [12, с. 23].

Спрямованість СРСР на посилення гарантій законності розпочалося з середини 1950-х років і вплинуло на реформування кримінально-процесуального законодавства, у зв'язку з чим почали вживатися заходи щодо вдосконалення правової регламентації затримання підозрюваного.

Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік, прийняті у грудні 1958 року, закріпили

перелік запобіжних заходів, до яких увійшли:

- 1) підписка про невиїзд;
- 2) особиста порука або порука громадських організацій;
- 3) взяття під варту та інші види запобіжних заходів.

Наділення слідчого повноваженням затримувати підозрюваного перетворило цей інститут в окремий захід процесуального примусу, який став виконувати роль своєрідного буфера, що перешкоджало швидкому і недостатньо обґрунтованому арешту [13, с. 33].

Подальший розвиток законодавства та інституту затримання особи пов'язано із прийняттям КПК Української РСР у 1960 році та затвердженням у 1976 році Положення про порядок короткочасного затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину. На цьому етапі відбувається наділення затримання ознаками самостійного правового інституту. Крім того, такі нормативно-правові акти як ухвалений Президією Верховної Ради СРСР Наказ від 13 серпня 1981 року «Про внесення змін і доповнень до Основ кримінального судочинства Союзу РСР та союзних республік», Наказ від 24 січня 1985 року «Про внесення змін та доповнень до Кримінально-процесуального і Цивільно-процесуального кодексів РСФСР», певним чином здійснили вплив на зміну та розвиток інституту затримання особи [14, с. 3].

Останній етап розвитку, який триває до теперішнього часу, пов'язаний зі здобуттям Україною незалежності. Закріплення Конституцією України 1996 року «що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його припинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена

судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою» [15] встановлює інше бачення інституту затримання особи.

Прийнятий у 2012 році Кримінально-процесуальний Кодекс України затримання особи відніс до системи заходів забезпечення кримінального провадження, які безпосередньо врегульовано розділом II «Заходи забезпечення кримінального провадження». При цьому вже назва глави 18 звучить як «Запобіжні заходи, затримання особи», а в ч. 2 ст. 176 закріплено, що затримання є тимчасовим запобіжним заходом [16].

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що інститут затримання практично завжди належав до системи заходів примусового характеру, який залежно від соціально-політичних чинників змінював підстави, осіб, уповноважених здійснювати затримання, терміни затримання особи. Протягом всього історичного періоду розвитку інституту затримання особи це був короткочасний захід, який здійснювався з метою сприяння розкриттю злочину.

Стаття присвячена дослідженню такого важливого правового інституту як затримання особи. Для кожної правової держави, яка дотримується загальноправових принципів, важливим елементом у системі кримінального судоустрою є створення максимально демократичних засобів. Затримання особи належить до примусових заходів, які спрямовані на встановлення особи злочинця, припинення його протиправних діянь та розкриття кримінального злочину. При виникненні необхідності застосування такого процесуального-примусового заходу затриманій особі повинні гарантуватися реалізація та недопущення порушення її прав та свобод.

Історичне дослідження виникнення та розвитку інституту затримання особи у кримінальному провадженні становить певний науковий інтерес, оскільки вивчення історичних прогалів у цьому питанні допоможе створити дійсно демократичну та правову основу застосування цього заходу у теперішній час та у майбутньому.

Інститут затримання особи пройшов дуже складний історичний шлях, та для кожного етапу є наявні певні характерні риси. Загалом умовно можна виділити такі етапи становлення та розвитку інституту затримання особи:

1) регулювання затримання особи на підставі договорів Русі та Візантії 911 та 944 років, а також «Руською Правдою»;

2) прийняття Соборного Уложення 1649 року;

3) етап пов'язаний із наділенням у 1718 році поліції права затримувати осіб незалежно від учинення ними будь-якого злочину, а за підозрою у їх вчиненні;

4) цей етап розпочався з розмежування затримання, арешту та тюремного ув'язнення із прийняттям Великого Наказу (XVIII ст.);

5) прийняття Статуту кримінального судочинства 1864 року;

6) кримінально-процесуальне законодавство 1921–1924 років затримання особи визначало як захід попереднього, превентивного характеру, який здійснювався уповноваженими органами;

7) реформи кримінально-процесуального законодавства 50–60 років XX ст.

8) розвиток інституту затримання особи у незалежній Україні, який триває до сьогоднішнього дня.

Затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину, тривалий час залежало від політичних чинників у державі. Тільки після набуття Україною незалежності, прийняття нею міжнародних та європейських

стандартів стало дійсно можливим гарантування затриманій особі реалізацію її конституційних прав та свобод.

Ключові слова: затримання особи, запобіжні заходи, кримінальне провадження, арешт, позбавлення волі.

Ustinova-Boychenko G., Chernysh T., Chabanenko U. Legal and procedural aspects of the establishment and development of the institution of detention in criminal proceedings

The article is devoted to the study of such an important legal institution as the detention of a person. For every rule of law that adheres to the principles of law, the creation of maximum democratic means is an important element in the criminal justice system. Detention of a person refers to coercive measures aimed at establishing the identity of the offender, termination of his wrongful acts and disclosure of a criminal offense. If such a procedural-compulsory measure is necessary, the detained person must be guaranteed the exercise and prevention of violations of his rights and freedoms. The historical study of the emergence and development of the institution of detention in criminal proceedings is of particular scientific interest, since, given the historical gaps in the matter, it will help to create a truly democratic and legal framework for the application of this measure now and in the future.

The Institute of Detention has gone through a very difficult historical path and there are some distinctive features for each stage. In general, the following stages of the establishment and development of the institute detention of a person the 1 stage of regulating the detention of a person on the basis of agreements between Russia and Byzantium of 911 and 944 years, as well as with the Russian Truth. Stage 2 can be attributed to the adoption of the Cathedral Code in 1649.

Stage 3 involves the grant in 1718 of police the right to detain persons

irrespective of the commission of any crime and on suspicion of their commission. Stage 4 began with the demarcation of detention, arrest and imprisonment with the adoption of the Great Order (eighteenth century). Stage 5 began with the adoption of the Statute for Criminal Justice in 1864. Stage 6 – Criminal procedural legislation of 1921–1924 defined the detention of a person as a measure of a preliminary, preventive nature, which was carried out by the authorized bodies. Stage 7 is a reform of the criminal procedure legislation of 50–60 years of the twentieth century. Stage 8 is the development of the institution of detention in independent Ukraine, which continues to this day.

The detention of a person suspected of committing a crime for a long time depended on political factors in the country, and it was only after Ukraine gained independence that Ukraine's adoption of international and European standards made it possible to guarantee the detained person the exercise of his constitutional rights and freedoms.

Key words: detention of a person, preventive measures, criminal proceedings, arrest, imprisonment.

Література

1. Лук'яненко Ю.В., Юхно О.О. Затримання особи як захід забезпечення кримінального провадження : монографія. Харків : Панов, 2016. 264 с.
2. Юшкова С.В. Памятники Русского права: памятники права Киевского государства. Москва : Госюриздат, 1952. 287 с.
3. Дояр Є.В. Затримання особи у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 238 с.
4. Попков Н.В. Задержание подозреваемого и обвиняемого как вид государствен-

ного принуждения : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2007. 220 с.

5. Павлов А.В. Задержание обвиняемого, находящегося в розыске : дис. ... канд. юрид. наук. Омск, 2009. 223 с.

6. Чельцов-Бебутов М.А. Курс советского уголовно-процессуального права. Москва : Госюриздат, 1957. 839 с.

7. Ретюнских И.А. Задержание лица по подозрению в совершении преступления в историческом ракурсе. Правовая защита : междунар. сб. науч. статей. Екатеринбург : Изд-во Уральского юрид. ин-та МВД России, 2003. Вып. 1. С. 36–45.

8. Тарасов И. Личное задержание как полицейская мера безопасности. Ярославль, 1886. 424 с.

9. Шульга О.В. Становлення та розвиток інституту затримання у кримінальному провадженні. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2014. № 7. С. 232–236.

10. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. Том XXXV. Отделение 1. 1860 г. СПб : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1862. 1253 с.

11. Кутафин О.Е., Лебедев В.М., Семигин Г.Ю. Судебная власть в России: история, документы. М. : Мысль, 2013. Т. 1. С. 428.

12. Кудрявцев В.Н., Трусов А.И. Политическая юстиция в СССР. 2-е изд. СПб : Юрид. центр Пресс, 2002. 365 с.

13. Веретенников И.А. Задержание подозреваемого как комплексный правовой институт : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2001. 202 с.

14. Боголюбская Т.В., Дьяченко В.И., Прохорова Г.Ю. Новое в уголовно-процессуальном законодательстве. Москва : МВШМ МВД СССР, 1987. 86 с.

15. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/page> (дата звернення: 29.09.2019).

16. Кримінальний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2013. №№ 9–10, 11–12, 13. Ст. 88.